

«Τρία κείμενα για τὴν ὑμνογραφία τοῦ Νεκταρίου Κεφαλαῦ. Α' Παρατηρήσεις ἐπὶ παρατηρήσεων», *Νέα Ἑστία*, ἔτος 80^ο, τόμος 160^ο, τεῦχος 1794, Νοέμβριος 2006, σσ. 888-895

Ἐσύ, desideratus ἀκριβέ, μοῦ δίδαξες τή κρυφή ἔννοια τοῦ λείψανου, πού δέν εἶναι αὐτό πού μένει πίσω ὅταν φεύγει ἡ ζωή, σκήνωμα πού τοῦ λείπει ἡ ζωή, ἀλλά ἡ ζωή πού ἀναβλύζει ἀπό τό σκήνωμα καί ἀπολείπει γιά τούς ζωντανούς, μέσα ἀπό τό ἀπολειψάδι τοῦ ἀνθρώπου — «ὦ κορμί, ὦ κορμί!»—, τό σῶμα τοῦ ἔργου του, ὅσο χρειάζεται γιά νά μᾶς δείξει ἀναπάντεχα μέρη ἄλλουνοῦ κόσμου [ὑπογραμμίζει ὁ συγγραφέας].

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ

Τρία κείμενα γιά τήν ὑμνογραφία τοῦ Νεκταρίου Κεφαλᾶ

Α'

Παρατηρήσεις ἐπί παρατηρήσεων

Μέ τό πρόσφατο ἄρθρο του «Ὁ ὑμνογράφος Νεκτᾶριος Κεφαλᾶς. Μερικές παρατηρήσεις»¹ ὁ Γιώργος Πινακούλας εἰσέρχεται, εὐόωνα, στό στίβο τῆς μελέτης τοῦ ποιητικοῦ-μουσικοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νεκταρίου. Ὅσα σημειώνει (κυρίως στίς σ. 965-972 τοῦ ἄρθρου του) γιά τήν ὑμνογραφική παράδοση πού ἀκολουθεῖ ὁ ἅγιος Νεκτᾶριος, γιά τή μορφή, τή γλώσσα καί τά μέτρα τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του, ἀκόμη καί γιά ὀρισμένες «ποιητικές ἐξαρτήσεις» του, στοιχειοθετοῦν μιάν εὐπρόσδεκτη συμβολή στήν ὀλονέν διευρυνόμενη σχετική ἔρευνα.

Παραδόξως, ὅμως, αὐτό τό ἐνδιαφέρον σημείωμα «διανθίζεται» ἀπό ὀρισμένες (μέ ἀπό-

λυτο ὕφος διατυπωμένες) αἰτιάσεις τοῦ συντάκτη του πρός τόν ὑποφαινόμενο. Συγκεκριμένα, μοῦ καταλογίζονται «σφάλματα καί ἀντιφάσεις» (σ. 963) γύρω ἀπό τρία ζητήματα: (α) τόν χαρακτήρα τῆς ποίησης (προσωπική ἢ θρησκευτική;) τοῦ ἁγίου Νεκταρίου (β) τή σχέση τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του μέ τήν παράδοση καί (γ) τή μουσική τῶν ὑμνογραφημάτων του. Οἱ ἀπόψεις μου γύρω ἀπό τά συγκεκριμένα ζητήματα (τεκμηριωμένες ὅσο ἐπιτρέπει ἡ προδρομική-εἰσαγωγική παρουσίαση τῶν πορισμάτων μᾶς ἐν ἐξελίξει ἔρευνας) εἶναι ἤδη δημοσιευμένες σέ σχετικά, μνημονευόμενα στό ἐν λόγω ἄρθρο, πονήματά μου ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, ὅμως, ἐδῶ νά τίς ἀνακεφαλαιώσω, ἐπειδή πιστεύω ὅτι, ἐν προκειμένῳ, ἔχουν μᾶλλον παρανοηθεῖ:

α'

Ὁ χαρακτήρας τῆς ποίησης τοῦ ἁγίου Νεκταρίου περιγράφεται κατηγορηματικά ἀπό τόν ἴδιο (σέ προλογικό σημείωμά του στό Τριαδικό, σ. 3):

Ἡ ἱερά ποίησις ἦν ἐμοί εὐφρόσυνός τις πνευματική ἀσχολία ἱκανοποιῶσα τό θρησκευτικόν μου συναίσθημα. Διά τῶν ὕμνων ἐξέφραζον τόν θαυμασμόν μου εἰς τά τοῦ θεοῦ Δημιουργοῦ θαυμάσια ἔργα καί ἐξύμνουν τήν θεῖαν σοφίαν, τήν θεῖαν ἀγαθότητα καί τήν θεῖαν παντοδυναμίαν.

Ἡ εἰσαγωγή τῶν ποιημάτων του στή λατρεία ἀποτελοῦσε μέν ἐπιθυμία τοῦ ἁγίου Νεκταρίου δέν φαίνεται, ὅμως, νά στηρίχθηκε σέ κάποιο ὀργανωμένο «σχέδιό του πού ἀπέτυχε» (πρβλ. σ. 965). Ἀντίθετα, «διακριτικά καί μέ σύνεση καί τρόπον τινά δοκιμαστικῶς στίς εἰδικές συνθήκες τῆς γυναικείας του μονῆς» (ὅπως παρατήρησε παλαιότερα ὁ Ἰωάννης Φουντούλης)²

¹ Βλ. περ. Νέα Ἐστία, τχ. 1789, Μάιος 2006, σ. 962-973.

² «Τό λειτουργικόν ἔργον τοῦ ἁγίου Νεκταρίου», Ἅγιος Νεκτᾶριος: ὁ πνευματικός, ὁ μοναστικός, ὁ ἐκκλησιαστικός ἡγέτης. Πρακτικά διορθοδόξου θεο-

ἐπιχείρησε κάποια λειτουργική χρήση τῶν ὕμνο-γραφημάτων του. Τά δεδομένα τῆς ὡς τώρα ἔρευνας εἶναι σαφῆ: παρόμοιες (δειλές) ἀπόπειρές του σχετίζονται μόνον μέ τούς χώρους ὅπου προσωπικά δραστηριοποιήθηκε, δηλαδή (καί κυρίως) τή μονή του στήν Αἴγινα ἤ τή Ριζάρειο ἐκκλησιαστική σχολή. Ἀπό τή διατύπωσή του σέ σχετική ἐπιστολή πρός τίς μοναχές τῆς Αἴγινας (πού μεταφέρεται καί στή σ. 964 τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου) προκύπτει, μάλιστα, ὅτι ὁ ἴδιος πρότεινε αὐτή τή χρήση ὡς δυναμική: «[...] δύνασθε νά ἀναγινώσκητε ἐξ αὐτοῦ [τοῦ Θεοδοκαρίου] ἀντί ἐτέρου ἀναγνώσματος ἢ κανόνος [...]». Μόνον μιά φορά, πού λειτούργησε στήν πανήγυρη τοῦ ναοῦ τῆς Καπνοκάρειας, «τό ἐτόλμησε καί ἐκτός Μονῆς», ὅπως γράφει καί πάλι ὁ Ἰωάννης Φουντούλης³ ὅταν δέ τό ἀνακοίνωσε στίς μοναχές τῆς Αἴγινας (τό ἀπόσπασμα τῆς σχετικῆς ἐπιστολῆς μεταφέρεται, ἐπίσης, στή σ. 964 τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου) ἐπισημείωσε: «Ἐμαθον δ' ὅτι οἱ πάντες ἠὲ χαριστήθησαν». Πρός τί αὐτή ἡ παρατήρηση; Εἶναι δηλωτική ἀνθρωπαρέσκειας καί νερκισσισμοῦ ἢ ἐκφράζει τήν ἀγωνία του ἔναντι τοῦ ἐπιχειρηθέντος «τολμήματος»; Δέν ξέρω, λοιπόν, ἂν ἡ τοποθέτησή μου πάνω στό συγκεκριμένο ζήτημα εἶναι «ἀσαφῆς καί ἀντιφατική» (σ. 963) ἢ ἂν ἀποτυπώνει ἀπλῶς τήν πραγματικότητα τῆς κατάστασης.

6

Ἡ ἀπόπειρα τοῦ ἁγίου Νεκταρίου γιά εἰσαγωγή τῶν ὕμνογραφημάτων του στή λατρεία λαμβάνει ἄλλη θεολογικο-λειτουργική διάσταση ὅταν

διαπιστωθεῖ ὅτι ἰκανό τμήμα τῆς ποιητικῆς ἐργασίας του ἀποτελεῖ ἀπλῶς μετάπλαση τοῦ παραδεδομένου (καί οὕτως ἢ ἄλλως χρησιμοποιουμένου στήν Ἐκκλησία) ποιητικοῦ λόγου· αὐτό τό γεγονός ἐπισημαίνω στά σχετικά μελετήματά μου. Οἱ παρατηρήσεις μου γιά τή μή ἀπομάκρυνση τοῦ ἁγίου Νεκταρίου ἀπό τήν καθεστηκυία ὀρθόδοξη ὕμνογραφία, τήν ἀποφυγή καινοτομιῶν καί τήν ἐξάρτησή του ἀπό τούς παλαιούς μεγάλους ὕμνογράφους ἀναφέρονται, βεβαίως, μόνον στό περιεχόμενο καί ὄχι στή μορφή τῶν ποιημάτων του. Αὐτό προκύπτει ἀπό ὅλη τήν ἐπιχειρηματολογία πού ἀναπτύσσω σχετικά (μεταφέρεται, συνοπτικά, καί στό ἐν λόγῳ ἄρθρο, σ. 965)· μιλῶ, ἄλλωστε, γιά μεταποίηση, μετάπλαση καί ἀναμόρφωση προϋφιστάμενου ὕλικου, χωρίς νά ὑπεσέρχομαι (ὅπως ξεκάθαρα τό δηλώνω στό βιβλίο μου)⁴ σέ εἰδικότερη ἀνάλυση (ἀπό ἀποψη μέτρου, γλώσσας κ.λπ.) τῆς νέας μορφῆς πού λαμβάνουν τά ὕμνογραφήματα τοῦ ἁγίου Νεκταρίου· γι' αὐτό καί —ὅπως ἐκ προοιμίου ἐπισημάνθηκε— εἶναι ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτες οἱ πρός αὐτήν τήν κατεύθυνση ἐπισημάνσεις τοῦ συντάκτη τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου (σ. 969-972). Συγκεκριμένα, οἱ διαπιστώσεις μου (πού στό ἐν λόγῳ ἄρθρο χαρακτηρίζονται «λανθασμένες», σ. 965) σημειώνονται μέ ἀφορμή γενικότερα μὲν τά ὕμνογραφήματα τοῦ Θεοδοκαρίου, εἰδικότερα δέ τήν παραπάνω ἐπισημανθεῖσα παρότρυνση τοῦ ἁγίου Νεκταρίου γιά εἰσαγωγή ὀρισμένων ποιημάτων του (ἀπό τό Θεοδοκάριο καί πάλι) στή λατρεία. Διευρύνονται δέ (τεκμηριωμένες βάσει συγκεκριμένων, σαφέστατων,

λογοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου ἐπί τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδι (1846-1996) ἀπό τῆς γεννήσεως τοῦ ἁγίου Νεκταρίου (Αἴγινα, 21-23 Ὀκτωβρίου 1996), Ἀθήνα 2000, σ. 271.

³ Ο.π.

⁴ Βλ. Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαϊάκη, Ὁ ἅγιος Νεκτάριος καί ἡ ἀγάπη του γιά τήν ποίηση καί τήν μουσική. Εἰσαγωγικό σχεδιάσμα στήν ποιητική-μουσική διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νεκταρίου, Ἀθήνα 1998, σ. 61 καί 86, σημ. 130.

δηλώσεων του ίδιου του ποιητή) και για όσα των ποιημάτων του φέρουν, έξ' όρισμού (π.χ. Ψαλτήριο-Κεκραγάριο) ή συγκεκριμένα (όρισμένοι ύμνοι του Θεοτοκαρίου και του Τριαδικού), εξαρτήσεις από προϋπάρχοντα έμμετρα ή πεζά κείμενα. Ουδόλως θεωρώ «ότι ο Νεκτάριος γράφει τήν ίδια ποίηση με τους μεγάλους κανονογράφους του 8ου και 9ου αιώνα» (σ. 965). Δέν επιχειρώ να εντάξω τον άγιο Νεκτάριο σε συγκεκριμένη «ύμνογραφική σχολή» έπισημαίνω, μόνον, κάποιες από τις πρωτογενείς εξαρτήσεις του, που —μαζί με άλλες αντίστοιχες—⁵ στοιχειοθετούν μίαν αξιοσημείωτη παράμετρο της ιδιαίτερης «ύμνογραφικής πρότασης» του. Τουτό, βεβαίως, δέν σημαίνει ούτε ότι τό σύνολο του έργου του εξαρτάται (ώς προς τό περιεχόμενο) από παλαιότερα ή νεότερα ύμνογραφήματα, ούτε ότι ή νέα μορφή που αυτό λαμβάνει στερείται αισθητικού ενδιαφέροντος ή πρωτοτυπίας. Για όλα αυτά τά ζητήματα ο τελικός λόγος θά διατυπωθεί όταν ολοκληρωθεί ή επιθυμητή, συνολική θεώρηση του ποιητικού έργου του άγίου Νεκταρίου, τήν οποία έπισημαίνει πολλάκις και ο συντάκτης του έν λόγω άρθρου (βλ. σ. 969, 972, 973)· προσωπικά (και υπό τήν προσδοκία τής έν λόγω συνολικής θεώρησης), δέν επιχείρησα ως τώρα τίποτε περισσότερο από μίαν εισαγωγική προσέγγιση του συγκεκριμένου ποιητικού έργου.

γ'

Ός προς τή μουσική των ποιημάτων του άγίου Νεκταρίου πρέπει να σημειωθούν τά εξής: από τήν ως τώρα έρευνα (στις υπάρχουσες χειρόγραφες και έντυπες πηγές) προέκυψαν μουσικές πληροφορίες όχι για «όλα άνεξαίρετως» (σ.

964-965, 973) αλλά για ικανά των ύμνογραφημάτων του (υφίσταται αξιοσημείωτος αριθμός ποιημάτων για τά όποια ουδεμία μουσική πληροφορία παρέχεται). Καθώς οι περισσότερες από τις πληροφορίες που έχουν έντοπισθεί είναι μονοειδείς, υποδεικνύουν, δηλαδή, έναν μόνον τρόπο κατά τον όποιο πρέπει να ψαλει τυχόν ποίημα, τις παρουσίασα στό βιβλίο μου ταξινομημένες (για τό ειμέθοδον και εύτακτον και εύνόητον τής παρουσίας) σε αντίστοιχες κατηγορίες. Δοθέντος, μάλιστα, ότι πρώτος έπεσήμανα (στό τέλος τής παραπάνω «κατηγοριοποίησης»)⁶ μίαν ομάδα ύμνων του άγίου Νεκταρίου που (σύμφωνα με συγκεκριμένες οδηγίες του ίδιου) ψάλλονται κατά δύο διαφορετικούς τρόπους, είναι προφανές ότι ουδόλως απέκλεισα (πρωτογενώς) τό ένδεχόμενο τής παράλληλης «διττής απόδοσης» του ίδιου ποιήματος. Άπλως, στό βιβλίο μου κατέγραφα έπακριβώς τά δεδομένα τής έρευνας. Ο σχολιασμός, όμως, και ή μουσικολογική αποτίμηση του συνόλου αυτών των δεδομένων είναι εύρύτερο ζήτημα, στό όποιο (διαρκούσης τής σχετικής έρευνας) επιφυλάχθηκα να τοποθετηθώ.⁷ Η παρούσα εύκαιρία επιβάλλει, πάντως, να καταθέσω όρισμένους από τους προβληματισμούς μου:

Η μουσική σκέψη του άγίου Νεκταρίου είναι, σύμφωνα με τό πνεύμα τής εποχής του, προσανατολισμένη προς δύο σχετικές παραδόσεις. Ο Γ. Πινακούλας τις περιγράφει, αντίστοιχα, ως «βυζαντινή» (άλλου «μονοφωνική») και «τετραφωνική» μουσική (σ. 972-973), βάσει ανάλογης δήλωσης του άγίου Νεκταρίου, καταγεγραμμένης στον πρόλογο του τελευταίου ποιητικού πονήματός του, του Κεκραγαρίου

⁵ Έκτός από αυτές που όρθά έπισημαίνονται στό έν λόγω άρθρο (σ. 967-968) έντοπίζονται και άλλες σχετικές (που θά ανακοινωθούν έν καιρῷ τῷ δέοντι).

⁶ Βλ. Άχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, *ό.π.*, σ. 58-60, σημ. 86.

⁷ *Ο.π.*, σ. 49-50, σημ. 64.

(μεταφέρεται στη σ. 972). Τί σημαίνει ἐδῶ «βυζαντινό» καί τί «τετράφωνο μέλος»; Ἀπό μουσικολογική ἄποψη τό θέμα εἶναι, προφανῶς, πολὺ πλοκο· δέν μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ ἀβασάνιστα, καθὼς ἀπαιτεῖται σφαιρική θεώρηση τῆς μουσικῆς κατάστασης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.⁸ Σήμερα, γιά τίς δύο παραπάνω μελικές ἐκδοχές, ἔχουμε βεβαίως μίαν ξεκάθαρη ἄποψη. Ποιά ἦταν ὅμως ἡ συγκεκριμένη μουσική πρόταση πού ὁ ἅγιος Νεκτάριος εἶχε κατά νοῦν ὅταν ἔγραφε: «τά ποιήματα πάντα ψάλλονται καί ὑπάγονται ὑπὸ τε τὴν κλίμακα τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς καί τῆς τετραφώνου»; Ὁ ἴδιος δέν φαίνεται, σύμφωνα καί μέ ὅσα σημειώνει σέ πλέον ἐξειδικευμένο ἄρθρο του,⁹ νά ἔχει ξεκαθαρίσει πλήρως αὐτή τή διαφορά. Ἐπομένως ἡ διάκριση πού ἐπιχειρεῖ μεταξύ «βυζαντινῆς» καί «τετραφώνου» μουσικῆς πρέπει νά ἀναγνωσθεῖ μέ κάποια ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τή μουσικολογική ἀκρίβειά της. Σέ προγενέστερο, μάλιστα, σχετικό σημείωμά του (Τριαδικό, σ. 4) «κατηγοριοποιεῖ» τίς ἴδιες δύο μουσικές τάσεις διαφορετικά, καθὼς μιλάει γιά ὕμνους πού

ἄδονται κατά τε τό ὕφος τό ἐκκλησιαστικόν καί κατά τό ὕφος τῶν ἀσμάτων τῶν ψαλλομένων ἐν τοῖς Σχολείοις.

Ἴσως, λοιπόν, εἶναι φρονιμότερο, ἂν κρίνουμε καί ἀπό τά σχετικά μουσικά παραδείγματα πού μᾶς παρέδωσε (τά ὅποια —ὅπως ἔχω ἤδη παρατηρήσει—¹⁰ «δέν προδίδουν τετράφωνη μελική ἀνάπτυξη»), νά θεωρήσουμε ὅτι ὑπό τόν ὄρο «τετράφωνος μουσική» νοεῖται μᾶλλον μιά δυτικότερη μουσική προσέγγιση (τύπου σχολικῶν τραγου-

διῶν τῆς ἐποχῆς) παρά ἄλλη πολυφωνική ἐπεξεργασία. Μέ αὐτή τήν ὑπόθεση ἐργασίας καί μέ τήν ἐπιπλέον ἀποδοχή ὅτι ὁ ἕτερος —παράλληλα χρησιμοποιούμενος ἀπό τόν ἅγιο Νεκτάριο— ὄρος, «βυζαντινή ἢ ἐκκλησιαστική μουσική», εἶναι δηλωτικὸς τῆς ψαλτικῆς παράδοσης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἄς διερευνηθεῖ περαιτέρω ἡ ἄποψη πού ὑποστηρίζει ὁ συντάκτης τοῦ ἐν λόγω ἄρθρου (σ. 972-973): ὅλα τά ποιήματα τοῦ ἁγίου Νεκταρίου «ψάλλονται καί μέ τοὺς δύο τρόπους»;

Ὅπως σημειώθηκε καί παραπάνω παρόμοιο ἐνδεχόμενο δέν ἀποκλείσθηκε οὐδέποτε, καθὼς (πέραν τῆς σχετικῆς μαρτυρίας τοῦ ἁγίου) ὑπάρχει καί ἡ ὑποδειχθεῖσα ομάδα ποιημάτων του πού ψάλλονται κατά δύο διαφορετικούς τρόπους. Ἄς δοῦμε, πάντως, μέ τί τρόπο περιγράφει αὐτό τό ἐνδεχόμενο ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Νεκτάριος:

[...] ψάλλονται καί κατά τό «Δέσποινα, Δέσποινα Μήτηρ». Ψάλλονται ἐπίσης [...] κατά τό ἐκκλησιαστικόν ὕφος εἰς ἤχον Γ' καί βαρύν καί εἰς ἤχον πλ. δ' κατὰ τό προσόμοιον «Φῶς ἡ τεκοῦσα Θεοτόκε» [...].¹¹

Εὐκρινῶς διακρίνονται ἐδῶ τό ἐκκλησιαστικό ἀπό τό ἄλλο (μὴ χαρακτηριζόμενο, ἀλλά ἐπαγωγικά θεωρούμενο ὡς «μὴ ἐκκλησιαστικό») ὕφος· τό τελευταῖο περιγράφεται μέσῳ μιᾶς γνωστῆς ἀπό μελοποίηση τοῦ ἁγίου Νεκταρίου πρότυπης ὠδῆς πού λογίζεται ἐδῶ ὡς ἄλλο αὐτόμελο καί χωρὶς ἔνδειξη ἤχου: «[...] ψάλλονται καί κατά τό "Δέσποινα, Δέσποινα Μήτηρ" [...]», ἐνῶ τό πρῶτο προσδιορίζεται ἀπλῶς μέ τήν ἔνδειξη τῶν ἤχων (ἤ, ἐν προκειμένῳ, καί τοῦ ὑποδεικνυόμενου εἰρμού):

[...] Ψάλλονται ἐπίσης [...] κατὰ τό ἐκκλησιαστικόν ὕφος εἰς ἤχον Γ' καί βαρύν καί εἰς ἤχον πλ. δ' κατὰ τό προσόμοιον «Φῶς ἡ τεκοῦσα Θεοτόκε» [...].

⁸ Γι' αὐτό καί προσωπικά ἀπέφυγα ὡς τώρα περαιτέρω χαρακτηρισμούς καί εἰδικότερη ἀξιολόγηση σύνδου τῶν μουσικῶν τρόπων· μίλησα, γενικά, γιά ἐκκλησιαστικές ἢ μὴ μελωδίες.

⁹ Ἀχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, ὁ.π., σ. 48-50.

¹⁰ Ὁ.π., σ. 68.

¹¹ Ὁ.π., σ. 59, σμ. 86.

Τό γεγονός είναι, όπωςδήποτε, ένδεικτικό· προδίδει δέ μία γενικότερη τακτική προσδιορισμού τῆς μουσικῆς τῶν ὑμνογραφημάτων του, πού ὁ ἅγιος Νεκτάριος (πέραν αὐτῆς τῆς μικρῆς ομάδας ὑμνων) τηρεῖ ἀπαρέγκλιτα στό σύνολο τῶν ποιητικῶν του ἔργων. Οἱ λοιπές, ὅμως, σχετικές μαρτυρίες εἶναι (κυρίως) μονομερεῖς· ἀναφέρονται ξεχωριστά, δηλαδή, ἄλλοτε στόν ἓνα («μή ἐκκλησιαστικό») καί ἄλλοτε στόν ἄλλο (ἐκκλησιαστικό) τρόπο ἀπόδοσης τυχόντος ποιήματος. Φαίνεται, μέ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ ἅγιος Νεκτάριος τόν «μή ἐκκλησιαστικό» τρόπο ἐρμηνείας ἑνός ὑμνου τόν καθορίζει σημειώνοντας ἀπλῶς τήν (κατά τή δοκή του μελοποίηση) ὠδή,¹² σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά ψαλεῖ ὁ ἐν λόγῳ ὑμνος, ἄνευ οὐδεμιᾶς —νά τονοθεῖ— ἐνδείξης ἤχου. Οἱ ἐνδείξεις ἤχου στίς ὑπάρχουσες μουσικές καταγραφές τοῦ μορφῶ Θεοδοκαρίου (στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ συντάκτης τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου, σ. 972) δέν ὀφείλονται στόν ἅγιο Νεκτάριο ἀλλά στόν Κ. Ψάχο ὁ ὁποῖος, ἐπειδή καταγράφει στή βυζαντινὴ παρασημαντική, χαρακτηρίζει, εὐλογα, τό καταγραφόμενο μέλος μέσω τοῦ σχετικοῦ ἤχου. Τόσο στίς χειρόγραφες ὅσο καί στίς ἐντυπες σχετικές πηγές οὐδεμία ἐνδειξη ἤχου σημειώνεται γιά τίς συγκεκριμένες ὠδές· ἀντίστοιχα, τόν ἐκκλησιαστικό τρόπο ἐρμηνείας τυχόντος ποιήματος τόν καθορίζει σημειώνοντας μόνον τόν ἤχο (ἢ τοὺς ἤχους) κατά τόν ὁποῖο πρέπει νά ψαλεῖ τό ἐν λόγῳ ποίημα. Πάνω σέ αὐτή τή λεπτή παρατήρηση ἐρεῖδεται ἡ χαρακτηριζόμενη ὡς «ἀστήροκτη» (σ. 973) διάκρισή μου.

Κοντολογίς, ὁ ποιητής ἅγιος Νεκτάριος ἐμφανίζεται σέ κάθε ὑμνογραφική πρότασή του μέ μία σαφῶς διαμορφωμένη ἀποψη γύρω ἀπό τή μουσική τῶν ποιημάτων του· σέ κάθε περίπτω-

¹² Ἐπιλέγεται, κυρίως, ἡ (μνημονευθεῖσα παραπάνω) ὠδή Δέσποινα, Δέσποινα Μητέρα· βλ. ὅ.π., σ. 54-55, σημ. 77.

ση καθορίζει ἐπακριβῶς (μετερχόμενος στερεότυπη τακτική) τίς μουσικές ἐπιλογές του. Τό σφάλμα τοῦ Γιώργου Πινακούλα εἶναι ὅτι γενικεύει μία τῶν παραπάνω ἐπιλογῶν, μία «μουσική ὠδήγια» πού ἀφορᾷ τά καταχωρισμένα στό Κεκραγάριο ποιήματα τοῦ ἁγίου Νεκταρίου, θεωρώντας ὅτι διέπει τό σύνολο τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του. Ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Νεκτάριος, ὅμως, ρυθμίζει τά τῆς μουσικῆς κάθε ποιητικοῦ ἔργου του (ἀνάλογα καί μέ τό περιεχόμενο ἢ τήν προοπτική του) διαφορετικά· ἄς δοῦμε πῶς τεκμηριώνεται ἡ τελευταία παρατήρηση σέ καθένα ἀπό τά ποιητικά ποιήματά του:

- Στό μικρό Θεοδοκάριο (πού ἐκδίδεται τό 1905) ἔχουμε μουσικές ἐνδείξεις γιά τό σύνολο σχεδόν τῶν ποιημάτων. Πῶς; Ἀκριβῶς κατά τήν τακτική πού παραπάνω περιεγράφη συγκεκριμένα,

τάς πέντε πρώτας ὠδᾶς ὡς καί τήν τοῦ Βουλγάρεως [σημειώνει ὁ ἅγιος Νεκτάριος στό προλογικό σημείωμά του (σ. [γ]-δ)] ἐμελοποιήσαμεν ἡμεῖς, ἐτόνισε δέ αὐτάς ὁ κ. Κ. Α. Ψάχος καθηγητής τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς ἐν τῷ Ὁδῆῳ Ἀθηνῶν. Αἱ μεμειωμένοι στροφαί τῶν ὠδῶν εὕρηται ἐν τέλει τοῦ βιβλίου.¹³

- Ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι ὕμνοι¹⁴ ψάλλονται κατά τόν ἐκκλησιαστικό τρόπο, ὅπως προκύπτει ἀπό χαρακτηριστικές σημειώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ.¹⁵

¹³ Πρόκειται γιά τά (μνημονευθέντα ἤδη παραπάνω) δείγματα-πρότυπα τοῦ «μή ἐκκλησιαστικοῦ» τρόπου ἐρμηνείας τῶν ποιημάτων του.

¹⁴ Μέ ἐξαίρεση ἓναν, πού «ψάλλεται κατά τήν α' ὠδή», τόν —ὑπό τόν τίτλο: Ὁδή (ἀνωνύμου) Β— περιεχόμενο στίς σ. 45-46 (περί τοῦ ὁποῖου θά ἐπανεέλθω, ἄλλοῦ, διότι ἔχει γενικότερη σημασία γιά τό ὑμνογραφικό ἔργο τοῦ ἁγίου Νεκταρίου).

¹⁵ Ἐνδεικτικά: «Δοξαστικόν ψάλλεται εἰς ὅλους τοὺς ἤχους» (σ. 20, 22), «Δοξαστικόν ψάλλεται εἰς

- Στή δεύτερη έκδοση τοῦ Θεοδοκαρίου (πού κυκλοφορήθηκε τό 1907, περιέχοντας —κατά πολύ, βεβαίως, διευρυμένη— τήν ὕλη τῆς παραπάνω πρώτης ἐκδόσεως), οἱ μουσικές πληροφορίες παραμένουν οἱ ἴδιες· ὑπάρχουν, δηλαδή, ὕμνοι πού ψάλλονται κατά τόν ἐκκλησιαστικό τρόπο¹⁶ καί ὕμνοι πού ψάλλονται κατά τόν «μῆ ἐκκλησιαστικό» τρόπο.¹⁷ Ἡ ἴδια τακτική τηρεῖται καί στό Τριαδικό πού ἐκδίδεται τό 1909¹⁸ στό προλογικό του σημείωμα (σ. 4) μάλιστα, ὁ ἅγιος Νεκτάριος διευκρινίζει περαιτέρω:

Οἱ ὕμνοι ἄδονται κατά τε τό ὕφος τό ἐκκλησιαστικόν καί κατά τό ὕφος τῶν ᾠσμάτων τῶν ψαλλομένων ἐν τοῖς Σχολείοις· ὑπάγονται δηλονότι ὑπό τε τά μέτρα καί τόν ρυθμόν τῆς ἀρχαίας ἠμνοδίας καί ὑπό τήν κλίμακα καί τοὺς κανόνας τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς.

- Στό *Ψαλτήριον* (1908), ἓνα ποιητικό πόνημα

ἦχον Α'. Κατά τό "τήν παγκόσμιον δόξαν"» (σ. 24), «Ψάλλεται εἰς Α' ἦχον» (σ. 31), «Ψάλλεται εἰς ἦχον πλ. δ' κατά τό προσόμοιον "Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος"» (σ. 37).

¹⁶ Γιά αὐτούς ὁ ἅγιος Νεκτάριος σημειώνει τόν ἦχο —ἢ τοὺς ἦχους— κατά τόν ὁποῖο ψάλλονται (βλ. κυρίως στίς σ. 38-69, 240-260) ἢ τό αὐτόμελο στό ὁποῖο «ὑπακούουν», βλ. ἐνδεικτικά: «Ψάλλεται κατά τό "Γυναῖκες ἀκουτίσθητε". Ψάλλεται καί εἰς τόν Γον ἦχον» (σ. 63).

¹⁷ Οἱ γνωστές καί ἀπό τό μικρό Θεοδοκάρῳ ᾠδές, ἀλλά καί ὀρισμένοι ὕμνοι πού ψάλλονται εἴτε κατά τήν πρώτη ᾠδή (Ἄνουμνῶν μεγαλύνω Σέ, ἄχραντε) εἴτε κατά τήν ἀντίστοιχη τοῦ Βουλγάρως (Δέσποινα, Δέσποινα Μητέρα) βλ. τίς σχετικές ἐπιστημάνσεις, Ἀχιλλεύς Γ. Χαλδαιαδάκης, ὁ.π., σ. 54-55, σημ. 77.

¹⁸ Γιά τόν ἐκκλησιαστικό τρόπο σχετικές σποραδικές σημειώσεις: «Ψάλλεται εἰς ἦχον βαρύν» (σ. 106), «Ψάλλεται εἰς ἦχον Γ'» (σ. 107), «Ἦχος Α' καί Γ'» (σ. 120), «Ἦχος Β'» (σ. 120), γιά τόν «μῆ ἐκκλησιαστικό» ὅμοιος μέ τίς ἀντίστοιχες τοῦ Θεοδοκαρίου ἐπιστημάνσεις, βλ. ὁ.π.

μέ ἐμφανή προέλευση καί, ὡς ἐκ τούτου, μέ προφανή ἐκκλησιαστικό χαρακτήρα, οἱ προθέσεις τοῦ ἁγίου Νεκταρίου γιά τή μουσική ἀπόδοση τῶν ψαλμῶν του εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρες:

Ἦδη ἅπαντες οἱ ψαλμοί [σημειώνει στόν πρόλογο (σ. 13-14) τοῦ ἔργου] ψάλλονται ὡς δοξαστικά εἰς πάντας τοὺς ἦχους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς. Οἱ ψαλμοί ἀναγνωσκόμενοι ρέουσιν ὁμαλιώτατα, ψαλλόμενοι δέ τέρπουσι τά μέγιστα· τό δέ μέτρον ὡς ὄν κατά τήν τονικήν βάσιν ὁδηγεῖ τόν ψάλλοντα εἰς τήν τήρησιν τοῦ μέλους τοῦ ᾠσματος.

Πέραν αὐτῆς τῆς προλογικῆς διευκρίνισης στό σύνολο τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου οὐδεμία ἄλλη μουσική σημείωση ἀπαντᾷ.

- Στό *Κεκραγάρῳ*, τέλος (1910), ἀπαντᾷ ἡ περιβόητη (ἐν προκειμένῳ) προλογική διευκρίνιση (σ. 5):

Τά ποιήματα πάντα ψάλλονται καί ὑπάγονται ὑπό τε τήν κλίμακα τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς καί τῆς τετραφώνου. Ἄπαντα τά μέτρα ὑποδεικνύουσι τοῖς μετά προσοχῆς μελετῶσι τό μέλος καθ' ὃ μελωδεῖται τό ποίημα. Τά μέτρα εἰσὶν ἐντεταμένα ἐπὶ τῆς τονικῆς βάσεως.

Προσωπικά, λοιπόν (καί σύμφωνα, πάντοτε, μέ τά δεδομένα τῆς ὡς τώρα ἔρευνας), καταλήγῳ συμπερασματικά στίς ἀκόλουθες διαπιστώσεις ὡς πρός τή μουσική τῶν ποιημάτων τοῦ ἁγίου Νεκταρίου:

- Οἱ ἐκάστοτε μουσικές ἐπιλογές τοῦ ποιητῆ ἁγίου Νεκταρίου πρέπει (καθώς, μάλιστα, εἶναι συγκεκριμένες, διατυπωμένες μέ σαφή καί στερεότυπη τακτική) νά θεωροῦνται ἀπόλυτα σεβαστές.
- Τό «μουσικό στίγμα» τοῦ ἁγίου Νεκταρίου διατυπώνεται, οὐσιαστικά, στό πρῶτο ποιητικό πόνημά του, τό *Μικρό Θεοδοκάρῳ*. Αὐτό εἶναι τό μόνο πλήρως καί ἐπιμελῶς μελοποιημένο ποιητικό ἔργο του. Ἡ προσωπική του

μουσική πρόταση (πού τεκμαίρεται από τήν τακτική πού ακολουθεῖ ἐκεῖ, ἀλλά καί ἀπό ὅσα σημειώνει παρεμφερῶς σέ σχετικές ἐπιστολές του) διακυμαίνεται ἀνάμεσα σέ δύο («μή ἐκκλησιαστικό» καί ἐκκλησιαστικό) ὕφη. Γιά τό πρῶτο παραδίδει, ὡς πρότυπο, νέες δικές του μελοποιήσεις, ἐνῶ γιά τό δεύτερο (ἐκλαμβάνοντας, μᾶλλον, ὡς γνωστά ἢ προφανῆ τά σχετικά δεδομένα) παραλείπει τήν ἐπισήμανση περαιτέρω ὁδηγιῶν. Ἀπομένει, ἄρα, ὁ ἐπίδοξος ἐρμηνευτής τῶν κατ' αὐτό τό ὕφος ψαλλόμενων ποιημάτων του νά «ἐνεργοποιήσει», ἀντίστοιχα, εἴτε τό καθοριζόμενο μέλος τῶν αὐτομέλων εἴτε τούς ὀριζόμενους ἤχους, γιά νά τά ψάλει—στήν τελευταία περίπτωση—κατά τόν τύπο τῶν ἰδιομέλων ὅπου τά ποιήματα χαρακτηρίζονται ὡς δοξαστικά, ἢ, ὅταν τό μόνο στοιχεῖο πού παρέχεται εἶναι ὁ ἤχος, κατ' ἄλλο ψαλτικό τρόπο (στό κατά τή βούληση ἐκάστου γένος καί εἶδος μελοποιίας).

- Τό παραπάνω «μουσικό στίγμα» οὐδόλως παραλλάσσεται στό ὑπόλοιπα ποιητικά ἔργα τοῦ ἁγίου Νεκταρίου. Ἐκεῖ πλέον ὁ ποιητής (ἀποδεσμευμένος ἀπό τήν «ἐγνοια τῆς μελοποίησης») ἀφιερώνεται ὀλοκληρωτικά στήν ποίηση. Καθώς, μάλιστα, ἡ σχετική ποιητική παραγωγή του διευρύνεται ἐντυπωσιακά, προκρίνει σταδιακά (ἀντί τῆς πρωτογενῶς ἐφαρμοσθείσας, βλ. Μικρό Θεοτοκάριο τακτικῆς τῶν ἐπιμέρους μουσικῶν ἐπισημάνσεων) τήν τακτική μιᾶς ἐκ προομίου γενικῆς μουσικῆς διευκρίνισης. Σημειώνουμε γιά παράδειγμα τήν—πολλάκις μνημονευθεῖσα παραπάνω—διευκρίνιση πού κάνει στό Τριαδικό (σ. 4). Εἶναι ἀπόλυτα ἐνδιαφέρουσα ἡ σχετική διεργασία πού συντελεῖται, ἀκριβῶς, στό μεσοδιάστημα τῆς ἐτοιμασίας τοῦ Μεγάλου Θεοτοκαρίου καί τοῦ Τριαδικοῦ. Αὐτά τά δύο ἔργα εἶναι τά μόνα ποιητικά πονήματα

τοῦ ἁγίου Νεκταρίου ὅπου ἱκανός ἀριθμός τῶν περιεχομένων ὑμνογραφημάτων στερεῖται μουσικῶν ἐνδείξεων. Ὅπως δέ ἀποδεικνύεται ἀπό τή γενικότερη ἀντιπαραβολή τῶν ἐκδομένων πρὸς τίς ὑπάρχουσες σχετικές χειρόγραφες πηγές, κατά τήν ἐτοιμασία τῶν δύο συγκεκριμένων ἔργων του ὁ ἅγιος Νεκτάριος (κινούμενος, πάντοτε, στό παραπάνω ἐπισημανθέν «μουσικό δίπολο») ἀποπειράθηκε μιά περαιτέρω «μουσική ἀναζήτηση»· στά χειρόγραφα σημειώνονται (γραμμένα κυρίως ὡς ἐπισημειώσεις, κατόπιν δευτερογενοῦς θεώρησης) σποραδικές μουσικές μαρτυρίες πού στά ἀντίστοιχα ἐντυπα παραλλάσσονται ἢ καί ἀπαλείφονται.¹⁹ Στά ἴδια δύο ποιητικά ἔργα ἀνθολογοῦνται, ἐπίσης, ἐκεῖνοι οἱ (σχολιασθέντες παραπάνω) ὕμνοι πού ψάλλονται κατά δύο διαφορετικούς τρόπους²⁰ καί ἐδῶ, πάντως, οἱ πρὸς τοῦτο σαφεῖς μουσικές ὁδηγίες τοῦ ἁγίου Νεκταρίου ἀπαντοῦν μόνο στίς σχετικές χειρόγραφες πηγές (καί σέ δύο ἐπιστολές του), ἐνῶ στίς ἐντυπες ἐκδόσεις ἀπαλείφονται. Αὐτές οἱ ἐνδείξεις ἀποτυπώνουν, νομίζω, τήν εἰκαζόμενη «μουσική ἀνησυχία» τοῦ ἁγίου Νεκταρίου, ὡς λύση στήν ὁποία προέκρινε, τελικά, τήν (ὑποδειχθεῖσα παραπάνω) τακτική τῶν γενικῶν προομιακῶν μουσικῶν ἐπισημάνσεων.

- Στά ἐπόμενα ποιητικά ἔργα του ὁ ἅγιος Νεκτάριος ἐφαρμόζει πλέον αὐτή τήν τακτική τῶν ἐκ προομίου γενικῶν μουσικῶν ὁδηγιῶν. Στό Ψαλτήριο εἶναι ἀπόλυτα σαφῆς (βλ. τή—μνημονευθεῖσα παραπάνω—σχετική σημείωση στόν πρόλογο, σ. 13-14, τοῦ ἔργου). Στό Κεκραγάριο ἡ ἀντίστοιχη προομιακή σημείω-

¹⁹ Βλ. ὀρισμένες, ἐνδεικτικές, παρατηρήσεις στό Ἀχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, ὁ.π., σ. 51-61.

²⁰ Ἀναλυτική ἀπαρίθμησή τους, ὁ.π., σ. 58-60, σημ. 86.

ση είναι πιά γενική. Προσπαθώντας να τήν «ἀποκωδικοποιήσουμε» (καθώς, μάλιστα, ἀπό τὰ ποιήματα πού περιέχονται καί στους δύο τόμους τοῦ ἔργου ἐλλείπει οποιαδήποτε μουσική ἐνδειξη), μποροῦμε εὐλογα νά εικάσουμε —ἀναλογιζόμενοι τίς ὡς τώρα σχολιασθεῖσες σχετικές ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Νεκταρίου— ὅτι ὑπό τή διατύπωση

[...] ψάλλονται καί ὑπάγονται ὑπό τε τήν κλίμακα τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς καί τῆς τετραφώνου [...]

ὑπονοεῖται, συνδυαστικά ἐδῶ, ἀνάλογη τῶν παραπάνω ὑποδειχθέντων τρόπων (ἐκκλησιαστικοῦ καί «μὴ ἐκκλησιαστικοῦ», ἀντίστοιχα) μουσική ἐρμηνεία· τοῦτο (κατά τή σαφή διατύπωση τοῦ ποιητῆ: «Τὰ ποιήματα πάντα [...]») ἰσχύει γιά ὅλα τὰ ποιήματα τοῦ Κεκραγαρίου. Ἐνδεικτικό εἶναι, μάλιστα, καί ἰσως ἀποτελεῖ ἓνα ἔμμεσο παράδειγμα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο πρέπει νά ἐνεργοποιηθεῖ ἡ συγκεκριμένη μαρτυρία, τό γεγονός ὅτι ὁ ἅγιος Νεκτάριος φροντίζει νά καταχωρισθοῦν στό συγκεκριμένο ποιητικό ἔργο του δύο χαρακτηριστικοί προσωπικοί του ἕμνοι ὁ «Ἕμνος εἰς τήν θεῖαν ἀγάπην» (στό τέλος, σ. 262, τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ Κεκραγαρίου), ὁ ὁποῖος κατά προφορική παράδοση πού διέσωσαν οἱ μοναχές τῆς ἱερᾶς μονῆς ἁγίας Τριάδος Λιγίνης ψάλλεται κατά τρόπο ἀνάλογο τῶν ὑπόλοιπων (γνωστῶν ἀπό τή μελοποίηση τοῦ ἁγίου Νεκταρίου) ἕξι ᾠδῶν τοῦ Θεοτοκαρίου, καί οἱ «Ἰκετήριοι Ὁδαί πρὸς τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν» (στό τέλος, σ. 177-179, τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Κεκραγαρίου), πού κατά διευκρίνιση τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ (σ. 177):

Ψάλλονται κατά τό «Δέσποινα Δέσποινα Μητερ» τοῦ Θεοτοκαρίου. Ψάλλονται καί εἰς ἤχον Γον βαρύν καί πλ. δ'.

Σημειῶνω, ἀκροτελευτίως, ὅτι (σύμφωνα μέ ὅσα γράφει ὁ ἅγιος Νεκτάριος σέ σχετική ἐπιστολή του)²¹ μαζί μέ τόν παραπάνω κανόνα ἐποίησε καί δύο ἀντίστοιχους θεοτοκίους, ψαλλόμενους κατά τήν ἴδια ἀκριβῶς τακτική. Αὐτοί οἱ δύο θεοτόκιοι κανόνες δημοσιεύθηκαν στό Μεγάλο Θεοτοκάριο (σ. 281-286), ἄνευ τῆς συγκεκριμένης μουσικῆς ὁδηγίας. Εἶναι, ἄραγε, τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ὁ ἅγιος Νεκτάριος ἐπιλέγει νά διατηρήσει (τύποις ἄρα: ἐπίσημα) αὐτή τή διττή μουσική ὁδηγία μόνον στό Κεκραγάριο;

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

²¹ Βλ. ὁ.π., σ. 59, σημ. 86.